TARIXIY MANBALARDA QO‘LLANILGAN NUMERATIV BIRLIKLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Vazira Xamidova Salohitdin qizi
Tayanch doktorant,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Toshkent, O‘zbekiston
vazira.xamidova123@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-0888-5734

Annotatsiya

Mazkur maqolada tarixiy manbalarda uchraydigan numerativ birliklarning semantik xususiyatlari va ularning o‘zbek tili taraqqiyotidagi o‘rni tahlil qilingan. Tadqiqotda qadimgi turkiy va eski o‘zbek yozma manbalarida qo‘llangan og‘irlik, uzunlik, hajm, jamlik hamda ulush ma’nolarini ifodalovchi hisob so‘zlarning vazifalari yoritilgan. Batman, ratl, arshin, qari, quloch, jom, avuch kabi numerativlarning qo‘llanish sohasi va tarixiy ahamiyati ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, ayrim birliklarning hozirgi o‘zbek tilida saqlanishi, arxaiklashuvi va semantik o‘zgarish jarayonlari ochib berilgan. Numerativlar xalqning moddiy madaniyati, xo‘jalik faoliyati hamda tarixiy dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim til birliklari sifatida baholangan.

Kalit so‘zlar: *numerativ, hisob so‘zlar, tarixiy manbalar, o‘zbek tili, semantik xususiyat, o‘lchov birliklari, arxaik birliklar, til taraqqiyoti.*

KIRISH

Tilning lug‘aviy tarkibi jamiyat taraqqiyoti, xalqning turmush tarzi va madaniyati bilan chambarchas bog‘liq holda shakllanadi va rivojlanadi. Har bir xalqning iqtisodiy faoliyati, kundalik hayoti hamda moddiy va ma’naviy madaniyati tilda o‘z aksini topadi. Shu jihatdan numerativlar yoki hisob so‘zlar ham muayyan xalqning tarixiy tajribasi, xo‘jalik yuritish usuli va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim til birliklaridan hisoblanadi.

Numerativlar son bilan birga qo‘llanib, predmetlarning miqdori, hajmi, og‘irligi, uzunligi, sig‘imi yoki guruhlanganlik xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladigan leksik birliklardir. O‘zbek tilida numerativlar masalasi dastlab XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab maxsus tadqiqot obyekti sifatida o‘rganila boshlagan. Xususan, P.Hamdamov, G‘.Rahimov, R.Sayfullayeva va boshqa olimlarning ishlari hisob so‘zlarning grammatik-semantik xususiyatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.[1]

Tarixiy manbalarda uchraydigan numerativ birliklar bugungi kunda faol iste’molda bo‘lgan hisob so‘zlardan ayrim jihatlari bilan farq qiladi. Ular orasida muayyan davrning savdo-sotiq, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va harbiy faoliyati bilan bog‘liq ko‘plab birliklar mavjud. Masalan, *batman*, *ratl*, *qari*, *quloch*, *arshin*, *avuch*, *jom* kabi numerativlar o‘tmishda keng qo‘llangan bo‘lsa-da, ularning ayrimlari hozirgi

[1] Hamdamov P. *Hozirgi o‘zbek tilida numerativlar*. – Toshkent: Fan, 1983. – B. 5–12; Rahimov G‘. O‘zbek tilida miqdor bildiruvchi birliklarning semantikasi. . – Toshkent, 1991. – B. 8–15.

o‘zbek tilida arxaik birliklarga aylangan yoki faqat tarixiy matnlar tarkibida saqlanib qolgan.[2]

Tarixiy numerativlarni o‘rganish nafaqat til tarixini, balki xalqning moddiy madaniyati va xo‘jalik hayotini tadqiq etishda ham muhim ahamiyatga ega. Chunki numerativlar orqali qadimgi o‘lchov tizimi, miqdorni ifodalash usullari va turli predmetlarni tasniflash mezonlari haqida ma’lumot olish mumkin.[3]

Mazkur maqolaning maqsadi tarixiy manbalarda qo‘llanilgan numerativ birliklarning semantik xususiyatlarini tahlil qilish, ularni tematik guruhlarga ajratish hamda ayrim numerativlarning keyingi taraqqiyot bosqichlaridagi o‘zgarishlarini yoritishdan iborat.

Turkiy tillar tarixida son va miqdorni ifodalash vositalari qadimdan muhim o‘rin egallagan. Predmetlarning sonini, hajmini, og‘irligini, uzunligini va boshqa miqdoriy belgilarini aniq ifodalash zarurati natijasida turli numerativ birliklar shakllangan. Bunday birliklar tarixiy manbalarda keng qo‘llanib, o‘sha davrning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayoti haqida muhim ma’lumot beradi.

Qadimgi turkiy va eski o‘zbek yozma yodgorliklarida uchraydigan numerativlar asosan savdo-sotiq, yer o‘lchovi, og‘irlik o‘lchovi, hajm o‘lchovi hamda predmetlarni guruhlash bilan bog‘liq bo‘lgan. Xususan, *batman*, *ratl*, *arshin*, *qari*, *quloch*, *jom*, *avuch*, *qatar* kabi birliklar turli miqdoriy munosabatlarni ifodalashda faol qo‘llangan.[4]

Tarixiy manbalarda numerativlarning qo‘llanishi xalqning kundalik turmushi va xo‘jalik faoliyati bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Masalan, savdo munosabatlarining rivojlanishi natijasida og‘irlik va hajmni bildiruvchi birliklarga ehtiyoj ortgan. Shu sababli *batman* va *ratl* kabi og‘irlik o‘lchovlari keng tarqalgan. Ayrim manbalarda don, un, paxta va boshqa mahsulotlarning miqdori aynan shu birliklar yordamida ifodalangan.[5]

Bundan tashqari, uzunlikni ifodalovchi *arshin*, *qari* va *quloch* kabi numerativlar qurilish, yer o‘lchash va hunarmandchilik sohalarida faol ishlatilgan. Bu birliklarning aksariyati inson tanasi qismlariga asoslangan bo‘lib, qadimgi o‘lchov tizimining antropometrik xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.[6]

Tarixiy matnlarda hajm va sig‘imni bildiruvchi *jom* hamda *avuch* kabi birliklar ham uchraydi. Ushbu numerativlar suyuqlik yoki sochiluvchan moddalarni hisoblashda qo‘llanilgan. Bunday birliklarning yuzaga kelishi xalqning maishiy hayoti va xo‘jalik tajribasi bilan bog‘liqdir.[7]

Numerativlarning bir qismi predmetlarni guruhlash yoki jamlik ma’nosini ifodalash vazifasini ham bajargan. Masalan, *qatar* birliklarning ketma-ket joylashuvi

[2] Dadaboyev H. *Eski o‘zbek tilidagi ijtimoiy-siyosiy va harbiy terminologiya*. – Toshkent: Yozuvchi, 2005. – B. 87–95.
[3] Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R. va boshq. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – B. 276–280.

[4] Rahimov G‘. *O‘zbek tilida miqdor bildiruvchi birliklarning semantikasi*. – Toshkent, 1991. – B. 24–31.
[5] Dadaboyev H. *Eski o‘zbek tilidagi ijtimoiy-siyosiy va harbiy terminologiya*. – Toshkent, 2005. – B. 92–95.
[6] Hamdamov P. *Hozirgi o‘zbek tilida numerativlar*. – Toshkent, 1983. – B. 34–38.
[7] Hojiyev A. *Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati*. – Toshkent, 2002. – B. 78.

yoki ma’lum guruh holatida birlashganligini bildirgan. Bunday birliklar tarixiy matnlarda qo‘shin, karvon yoki boshqa obyektlarni tavsiflashda qo‘llangan.[8]

Shunday qilib, tarixiy manbalarda uchraydigan numerativlar nafaqat miqdorni ifodalash vositasi, balki o‘sha davrning iqtisodiy faoliyati, madaniyati va dunyoqarashini aks ettiruvchi til birliklari sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy manbalarda uchraydigan numerativ birliklar semantik xususiyatlariga ko‘ra bir necha guruhlarga ajraladi. Bunday tasnif numerativlarning funksional imkoniyatlarini aniqlash va ularning qo‘llanish doirasini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tahlil natijasida tarixiy manbalarda uchraydigan numerativlarni og‘irlik, uzunlik, hajm, jamlik va ulush ma’nolarini ifodalovchi guruhlarga ajratish mumkin.

Tarixiy manbalarda mahsulotlarning vazni va miqdorini ifodalash uchun turli og‘irlik o‘lchov birliklari qo‘llangan. Ular orasida *batman* va *ratl* eng faol birliklardan hisoblanadi.

Batman qadimdan Markaziy Osiyo hududida keng tarqalgan og‘irlik o‘lchovi bo‘lib, turli davrlarda va hududlarda uning miqdori bir xil bo‘lmagan. Ushbu birlik asosan don, un, paxta va boshqa mahsulotlarni o‘lchashda qo‘llangan.[9]

Ratl esa arab tilidan o‘zlashgan og‘irlik o‘lchovi bo‘lib, o‘rta asr yozma manbalarida savdo-sotiq munosabatlari bilan bog‘liq matnlarda uchraydi.[10]

Tarixiy o‘zbek tilida uzunlikni ifodalovchi numerativlar ham muhim o‘rin tutgan. Ular ko‘pincha inson tanasi a’zolari bilan bog‘liq holda shakllangan.

Arshin mato, yer maydoni va boshqa obyektlarning uzunligini o‘lchashda qo‘llangan birlik hisoblanadi.[11]

Qari inson qo‘lining ma’lum qismiga asoslangan o‘lchov birligi bo‘lib, xalq orasida uzoq vaqt davomida qo‘llanib kelgan.[12]

Quloch esa ikki qo‘lning keng yozilgan holatiga asoslangan uzunlik o‘lchovi bo‘lib, ayniqsa qurilish va dehqonchilik bilan bog‘liq faoliyatlarda ishlatilgan.[13]

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asari turkiy xalqlarning XI asrdagi o‘lchov tizimini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Asarda uzunlik o‘lchovini ifodalovchi qator numerativ birliklar qayd etilgan. Jumladan, *qulach* ikki qo‘l keng yoyilgandagi masofani bildiruvchi o‘lchov birligi sifatida izohlangan. Shuningdek, *qarish* bosh barmoq bilan jimjiloq orasidagi masofani ifodalovchi birlik sifatida tavsiflangan. Mazkur birliklar qadimgi turkiy xalqlarda antropometrik o‘lchov tizimi mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, Mahmud Koshg‘ariy *yig‘ach* (jig‘ach) birligini ham keltirib, uni “bir farsax (o‘n ikki ming qadam uzunligidagi joy)” deb izohlaydi. Ushbu ma’lumotlar tarixiy turkiy tillarda miqdor va masofani ifodalashning rivojlangan tizimi mavjud bo‘lganligini tasdiqlaydi.[14]

[8] Sayfullayeva R.R. va boshq. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. – Toshkent, 2009. – B. 279.
[9] Dadaboyev H. Eski o‘zbek tilidagi ijtimoiy-siyosiy va harbiy terminologiya. – Toshkent, 2005. – B. 93.
[10] O‘sha asar. – B. 94.
[11] Hamdamov P. Hozirgi o‘zbek tilida numerativlar. – Toshkent, 1983. – B. 41.
[12] Rahimov G‘. O‘zbek tilida miqdor bildiruvchi birliklarning semantikasi. – Toshkent, 1991. – B. 37.
[13] Hamdamov P. Ko‘rsatilgan asar. – B. 43.
[14] Mahmud Koshg‘ariy. *Devonu lug‘otit turk*. Indeks-lug‘at / S. Mutallibov tarjimasi asosida. – Toshkent: Fan, 1967. – B. 94.

Tarixiy manbalarda turli mahsulotlarning hajmini ifodalash uchun ham maxsus numerativlardan foydalanilgan.

Jom dastlab idish nomini bildirgan bo‘lsa-da, keyinchalik sig‘im o‘lchovini ifodalovchi birlik sifatida ham qo‘llana boshlagan.[15]

Avuch inson kafti bilan bog‘liq bo‘lgan hajm o‘lchovi bo‘lib, oz miqdordagi mahsulotlarni hisoblashda ishlatilgan. Ushbu birlik xalqning kundalik turmushi bilan chambarchas bog‘liq holda shakllangan.[16]

Tarixiy manbalarda ayrim numerativlar predmetlarni sanashdan ko‘ra ularning guruh holatidagi miqdorini ifodalash vazifasini bajargan.

Qatar ketma-ket joylashgan predmetlar yoki shaxslar guruhini ifodalovchi birlik hisoblanadi. Bu birlik tarixiy matnlarda karvonlar, qo‘shinlar va boshqa uyushgan guruhlarni tavsiflashda uchraydi.[17]

Kuruh ham ma’lum guruh yoki jamoani ifodalovchi birlik sifatida qo‘llangan bo‘lib, uning semantikasi jamlik tushunchasi bilan bog‘liq.[18]

Tarixiy manbalarda predmetning bir qismini yoki ulushini ifodalovchi numerativlar ham uchraydi.

Masalan, *pora*, *parcha*, *bahra*, *qism* kabi birliklar predmetning butundan ajratilgan qismini yoki ma’lum ulushini bildirgan.[19] Bunday birliklar ayniqsa mulk taqsimoti, savdo va xo‘jalik munosabatlari bilan bog‘liq matnlarda faol qo‘llangan.

Shunday qilib, tarixiy manbalarda uchraydigan numerativ birliklar semantik jihatdan rang-barang bo‘lib, ular xalqning xo‘jalik faoliyati, turmush tarzi va madaniy tajribasini aks ettiradi. Numerativlarning mazkur guruhlari tarixiy o‘zbek tilida miqdorni ifodalashning murakkab va rivojlangan tizimi mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Tilning lug‘aviy tarkibi tarixiy taraqqiyot jarayonida doimiy ravishda o‘zgarib boradi. Bu holat numerativ birliklarga ham xos bo‘lib, tarixiy manbalarda faol qo‘llangan ayrim numerativlar bugungi kunda iste’moldan chiqib ketgan bo‘lsa, ayrimlari ma’lum darajada saqlanib qolgan yoki yangi semantik vazifalar kasb etgan.

Tarixiy manbalarda keng qo‘llangan *batman*, *ratl*, *arshin* kabi numerativlar o‘z davrida muayyan o‘lchov tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lgan. Biroq metrik o‘lchov tizimining joriy etilishi natijasida ushbu birliklar asta-sekin faol iste’moldan chiqib, tarixiy va etnografik xarakterdagi birliklarga aylangan.[20] Hozirgi o‘zbek tilida ular asosan tarixiy asarlar, ilmiy tadqiqotlar hamda folklor matnlari tarkibida uchraydi.

Ba’zi numerativlar esa o‘z semantikasini qisman saqlab qolgan. Masalan, *quloch* birligi hozirgi tilda ham qo‘llanadi, biroq ko‘proq obrazli yoki nisbiy o‘lchov ma’nosida ishlatiladi. Shuningdek, *avuch* va *qari* kabi birliklar ham xalq shevalari hamda og‘zaki nutqda ayrim hollarda uchrab turadi.[21]

---

[15] Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent, 2002. – B. 81.
[16] Rahimov G‘. Ko‘rsatilgan asar. – B. 42.
[17] Dadaboyev H. Ko‘rsatilgan asar. – B. 97.
[18] O‘sha asar. – B. 99.
[19] Rahimov G‘. Ko‘rsatilgan asar. – B. 45–47.
[20] Hamdamov P. *Hozirgi o‘zbek tilida numerativlar*. – Toshkent: Fan, 1983. – B. 52–57; Rahimov G‘. *O‘zbek tilida miqdor bildiruvchi birliklarning semantikasi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991. – B. 61–65.
[21] Rahimov G‘. *O‘zbek tilida miqdor bildiruvchi birliklarning semantikasi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1991. – B. 43–48; Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R. va boshq. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – B. 278–281.

Numerativlarning bir qismi esa o‘zining dastlabki miqdoriy ma’nosidan uzoqlashib, ko‘chma ma’no hosil qilgan. Masalan, *bahra* so‘zi tarixan ulush yoki qism ma’nosini bildirgan bo‘lsa, hozirgi tilda “nasiba”, “foyda”, “manfaat” kabi abstrakt ma’nolarda ham qo‘llanadi.[22] Bu holat numerativlarning semantik kengayish jarayoniga uchraganligini ko‘rsatadi.

Tarixiy numerativlarning taraqqiyoti xalqning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘lchov tizimlarining o‘zgarishi, savdo munosabatlarining rivojlanishi va xalqaro standartlarning joriy etilishi natijasida ayrim birliklar eskirgan bo‘lsa, ayrimlari til tizimida yangi vazifalar bilan saqlanib qolgan.

Demak, tarixiy numerativlarning bugungi holatini o‘rganish til taraqqiyotining muhim qonuniyatlarini aniqlash hamda xalqning madaniy-tarixiy tajribasini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Tarixiy manbalarda qo‘llangan numerativ birliklarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, ular eski o‘zbek tilining muhim leksik-semantik qatlamlaridan birini tashkil etadi. Numerativlar orqali o‘tmishdagi xalqning xo‘jalik faoliyati, savdo munosabatlari, o‘lchov tizimi va kundalik turmushi haqida muhim ma’lumot olish mumkin.

Tadqiqot davomida tarixiy manbalarda uchraydigan numerativ birliklar semantik xususiyatlariga ko‘ra og‘irlik, uzunlik, hajm, jamlik hamda ulush ma’nolarini ifodalovchi guruhlarga ajratildi. Tahlillar *batman*, *ratl*, *arshin*, *qari*, *quloch*, *jom*, *avuch*, *qatar*, *bahra*, *pora* kabi birliklarning o‘z davrida faol qo‘llanganligini ko‘rsatdi.

Shuningdek, numerativlarning tarixiy taraqqiyoti natijasida ayrim birliklar iste’moldan chiqib ketgani, ayrimlari esa semantik jihatdan o‘zgarib, zamonaviy o‘zbek tilida yangi ma’nolar bilan saqlanib qolganligi aniqlandi. Bu holat numerativlarning til taraqqiyotidagi dinamik xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy numerativ birliklarni o‘rganish nafaqat o‘zbek tilining tarixiy leksikasini tadqiq etish, balki xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatini yoritishda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Dadaboyev H. Eski o‘zbek tilidagi ijtimoiy-siyosiy va harbiy terminologiya. – Toshkent: Yozuvchi, 2005.
2. Hamdamov P. Hozirgi o‘zbek tilida numerativlar. – Toshkent: Fan, 1983.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2002.
4. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. III jildlik. S. Mutallibov tarjimasi. – Toshkent: Fan, 1960–1963.
5. Rahimov G‘. O‘zbek tilida miqdor bildiruvchi birliklarning semantikasi. – Toshkent, 1991.
6. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

[22] Hojiyev A. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*dagi “bahra” leksemasi izohi asosida; shuningdek qarang: *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*. 5 jildlik. 1-jild. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – B. 188.